

TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI: IJTIMOIIY AHVOL.

Saparov Eldor Niyatilla o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharq sivilizatsiyasi va tarixi fakulteti

*Tarixshunoslik, manbashunoslik va
tarixiy tadqiqot usullari mutaxassisligi
magistranti*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va sovetlar tomonidan o'lkada olib borilgan islohotlarning aholiga ijtimoiy siyosiy ta'siri haqida so'z boradi.*

Tayanch so'zlar: *Turkiston ASSR, Sho'roi Ulamo, Sho'roi Islomiya, Ittifoqi musulmin, Bolsheviklar, Proletariat.*

1917- yil 27- fevralda Petrograd da demokratik inqilob g'alaba qozonib, Rossiya imperatori Nikolay II taxtdan ag'darib tashlangach, mazkur inqilob Turkiston o'lkasiga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Xususan, Turkiston jadidlari, ziyolilari va islom ulamolarining tashabbusi bilan 1917- yil martida «Sho'roi Islomiya», 1917- yil iyunida «Sho'roi Ulamo», 1917- yil iyulida «Turk Adami Markaziyati» (Turk federalistlari partiyasi), 1917- yil sentabrda «Ittifoqi musulmin» kabi siyosiy partiyalar tuzilgan.

1918- yil 19-26- yanvarda bo'lib o'tgan o'lka sovetlarining IV s'yezdida bolshevik-delegatlar Turkistonga «proletar muhtoriyati» berilishi uchun jonbozlik ko'rsatganlar, chunki «markaziy ishchi-dehqon hukumati» bu muhtoriyatni tasdiqlashiga ishonganlar. Shuning uchun ham o'lka bolsheviklari Turkiston xalqlariga, aniqrog'i, ularning mehnatkashlar ommasiga sovet andozasidagi muhtoriyat berilishini astoydil yoqlab chiqqanlar. Ayniqsa so'zga chiqqan baynalmilalchi-menshevik Pavlichenko buyuk davlatchilik shovinizmi masalasida bolsheviklardan ham o'zib, «Biz musulmonlarga hech narsa bermoqchi emasmiz», deb ochiqchasiga gapirgan. Toshkentlik baynalmilalchi-mensheviklar yetakchisi o'zining nutqida «Keng demokratik asosdagi muhtoriyat»ni himoya qilib, ayni vaqtda uni darhol e'lon qilib bo'lmaydi, buning uchun sinchiklab tayyorgarlik ishlari olib borish kerakligini aytgan.²²

Toshkentda 1917- yil 15-22- noyabrda bo'lib o'tgan sovetlarning III o'lka s'yezdida bo'lganidek Turkiston xalqlari uchun g'oyat muhim bo'lgan o'lkaning

²² Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000.–Б. 69.

muhtoriyati masalasi tor doiradagi «rus demokratiyasi» vakillari tomonidan hal qilingan, amalda Turkiston xalqqarining vakillari ishtirok etmadi.

Keyinchalik 1917- yil 28- noyabrda Turkiston Muhtoriyati e'lon qilingan bo'lsa-da, mahalliy aholi vakilining hohish-irodasi hiobga olinmadi. Turkiston bolsheviklari o'lkada «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash» siyosatini sovetlar andozasi asosida amalga oshirishga qaratilgan yo'lni qat'iyat bilan olib borganlar.

Mazkur masala yuzasidan bolsheviklar fraksiyasi taklif etgan va s'yezd qabul qilgan rezolyusiyada joylarda hokimiyat sovetlarga tegishli bo'lishi lozim, deb aytilgan. «Burjua muhtoriyati» sifatida ta'riflangan Turkiston Muhtoriyatiga qarama-qarshi o'laroq bolsheviklar rezolyusiyasi Turkistonda hali shakllanmagan «o'lkaning proletar muhtoriyati»ni taklif qilgan, unga tayyorgarlik kurishni «proletariatning musulmon qatlamlari orasida sinfiy ongni ko'tarish uchun» kasaba uyushmalarida va sovetlarda «musulmon proletar ommasi»ni tashkil etish yo'li bilan boshlash kerakligini uqtirgan. Rezolyusiyada to'g'ridan-to'g'ri «biz halqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyilini umuman sotsializmga bo'ysundiramiz. Biz halqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashini mehnatkash sinflarning o'z taqdirini o'zi belgilashi sifatida tushunamiz», deb ko'rsatib o'tilgan. Shunday qilib, s'yezdga bolsheviklar «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash» tamoyilini «mehnatkash sinflar»ning o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyili bilan almashtirganlar, ya'ni «millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi» asosiga butunlay sinfiy tus berganlar.²³

Oktabr to'ntarishidan keyingi bolsheviklar rejimi o'rnatilgan dastlabki kunlardanoq ular milliy siyosatning asosiy tamoyillaridan biri bo'lgan millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash, mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishgacha bo'lgan huquqini e'lon qilib, mazkur insonparvar huquqni amalda ro'yobga chiqarishga sinfiy yondashib, bu huquqni o'z taqdirini o'zi belgilovchi butun millat doirasida emas, balki faqat «mehnatkash omma» qatlami bilangina chegaralanganlar.

Musulmon jamoatchiligi tomonidan mahalliy aholiga o'z taqdirini o'zi hal qilish huquqini berish haqidagi ko'p marta qilingan iltimoslariga qaramasdan, bolsheviklar va so'l eserlar Turkiston xalqlari uchun hayot-mamot hisoblangan muammoga, ya'ni o'lkada milliy davlatchilikni barpo etish masalasiga buyuk davlatchilik-shovinistik nuqtai nazaridan qaraganlar, bu halqlarning ishtirokisiz, ularning orzu-umidlarini hisobga olmasdan o'zlaricha hal qilganlar. Shu munosabat bilan 1918- yil yanvarda «Ulamo» tashkilotining yetakchisi Sherali Lapin «rus sotsialistlariga» maktub bilan murojaat qilgan, unda quyidagilar ta'kidlangan: «Agar siz, bolshevik fuqarolar, chinakam sotsialistlar bo'lsangiz va Turkistonning musulmon halqiga yaxshilik istasangiz, unga o'z hayotini yangicha demokratik

²³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарк, 2000. – Б. 70.

asoslarda barpo etishiga yordam berishingiz lozim. Siz unga siyosiy erkinlik berdingiz, endi uning mustaqil ravishda o'z taqdirini o'zi belgilashi uchun imkoniyat bering»²⁴. Sovetlarning IV o'lka s'yezdida Turkiston Muhtoriyati to'g'risidagi masalaning muhokama qilinishi yakunlariga qaraganda, bolsheviklar musulmon jamoatchiligining bu iltimosiga mutlaqo e'tibor bermaganlar.

Milliy-davlatchilik qurilishi muammolariga sinfiy yondashuv Rossiyaning boshqa mintaqalaridagi bolsheviklar uchun ham, umuman butun bolsheviklar rejimiga xos xususiyat edi. RSFSR Millatlar xalq komissarligining 1918- yil mart-aprelda qabul qilgan Direktivalarida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatib o'tilganidek muhtoriyatni joylardagi sovetlar negizida qurish zarur, toki «Muhtoriyat mazkur millatning yuqori tabaqalariga emas, balki quyi tabaqalariga hokimiyatni ta'minlab bersin». Stalin boshchilik qilayotgan Millatlar xalq komissarligi shuni ma'lum qilganki, sho'ro hukumati joylarda vujudga kelgan har qanday milliy davlat tuzilmasini emas, balki faqat sovetlarga tegishli bo'lgan tuzilmalarnigina e'tirof etadi. RSFSR Millatlar xalq komissarligining «Qozon, Ufa, Orenburg, Yekaterinburg sovetlariga, Turkiston o'lkasi xalq komissarlari kengashiga va boshqalarga» yuborgan murojaatnomasi ana shundan dalolat beradi. Ularda sovet hukumati «Tatar-Boshqird hududining muhtoriyatini e'lon qiladi... Qirgiz hududini, Turkiston o'lkasining hududini muhtoriyat deb e'lon qilish loyihalashtirilmoqda»²⁵, deyilgan. Bu Rossiyada sovet tasarrufidagi muhtor tuzilmalarning tashkil etilishi chekka o'lkalar halqlarining tashabbusi bilan emas, balki yuqoridan bo'lgan ko'rsatma asosida va RSFSR Millatlar xalq komissarligining bevosita rahbarligi ostida sodir bo'lgan.

RSFSR Millatlar xalq komissarligining bu direktivasi, uning nomidan ko'rinib turganidek Turkistonga ham to'g'ridan-to'g'ri aloqador edi. 1918- yil 20 martda Toshkentdan RSFSR Millatlar xalq komissarligiga telegramma yuboriladi, unda «shoshilinch ravishda ichki Rossiya musulmonlari ishlari yuzasidan bitta komissarni yuborish, uni to'liq yo'l-yo'riqlar bilan ta'minlash» iltimos qilingan. Ana shu iltimosga javoban Turkistonga sovet hukumatining O'rta Osiyo va Cho'l o'lkasidagi komissari N. A. Kobozev hamda RSFSR Millatlar xalq komissarligining vakillari – A. Sh. Klevleyev va X. Ibroximov yuboriladi, ular Turkiston sovet muhtoriyatini tayyorlashda bevosita ishtirok etaganlar.²⁶

Markaz vakillarining rahbarligida turkistonlik bolsheviklar sovet muhtoriyati g'oyalarini keng targ'ib qilishni avj oldirib yuborganlar. Matbuot sahifalarida, bolsheviklarning yig'ilishlarida aholiga o'lkaga faqat sovet asoslarida muhtoriyat

²⁴ Абдуллаев Р. Туркестанские прогрессисты и национальное движение // «Звезда Востока». 1992, №1. – С. 113.

²⁵ История Советской Конституции // Сборник документов. 1917–1957 гг. – М., 1957. – С. 7

²⁶ Qarang: Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Т.: Шарк. 2000. – С. 115

berilishi, hokimiyatga uning «mehnatkash qatlamlarini keng jalb qilish, milliy tilni va madaniyatni rivojlantirish, milliy urf-odatlar va an'analarni saqlab qolish va boyitish imkoniyatini, butun hokimiyatni to'la-to'kis xalqning qo'liga beradi», deb ishontirishga uringanlar.

Ayni vaqtda 1918- yilning bahorida mahalliy sovetlarni qayta saylash yuzasidan keng tadbir o'tkazildi, buning natijasida sovetlardan, bir tomoidan, eserlar va mensheviklarning vakillari siqib chiqarildi, ularning o'rnini bolshevik deputatlar va so'l eserlar egallaganlar, ikkinchi tomondan, sovetlarga «mehnatkash qatlamlar»dan bo'lgan mahalliy aholi vakillari jalb qilingan. mahalliy sovetlarni qayta saylash natijasida mahalliy millat vakillari Andijon kengashi a'zolari orasida 50 foizni, Namangan kengashi a'zolari orasida 40 foizni, O'sh kengashi a'zolari orasida 30 foizni tashkil etdi va hokazo. Faqat Toshkent kengashi tarkibida o'zbek «proletariati»ning 100 dan ortiq vakili bor edi.²⁷ Shu munosabat bilan P. A. Kobozev 1918- yil 16 aprelda RSFSR Xalq Komissarlari Kengashiga yullagan telegrammasida quyidagilarni ma'lum qilgan: «Toshkent proletar parlamenti saflarida oq musulmon sallalari sezilarli ravishda ko'payib qoldi, uning tarkibidagi a'zolarning uchdan bir qismiga yetdi». Mahalliy sovetlar tarkibida mahalliy millatlar deputatlari soni 1918-yil bahoridagi qayta saylovlar natijasida qisman ko'payganligini e'tirof etgan xolda, shuni alohida ta'kidlash kerakki, saylangan deputatlarning umumiy soniga nisbatan mahalliy millatlar deputatlari soni avvalgidek sovetlarda mutlakozchilikni tashkil etayotgan. Shahar va viloyat sovetlarining rahbarlari orasida ular umuman yuq edi. Yana shu muhim narsani ham unutmash kerakki, saylangan deputatlar butun mahalliy aholining manfaatlarinigina emas, balki faqat uning «proletar» qismining manfaatlarini ifodalardi. Mahalliy aholi orasida esa «proletar» qatlam mutlaqozchilikni tashkil qilar edi.

Turkistonda bolsheviklar rejimining qaror topishi va mustahkamlanib borishiga qarab xalq komissarlari kengashi va mahalliy sovetlar tomonidan avvalgi hokimiyat organlari – ijroiya qo'mitalar va jamoat xavfsizligi qo'mitalari, shahar dumalari va zemstvo mahkamalari tarqatib yuborilgan. Muvaqqat hukumatning uyezd komissarlari lavozimlari bekor qilingan. Joylardagi hokimiyatning butun vakolatlari to'laligicha mahalliy sovetlar qo'liga o'tdi. Shu bilan bir qatorda milliy siyosiy partiyalar va tashkilotlar («Sho'roi Ulamo», «Sho'roi Islom» va boshqalar) tarqatib yuborildi, gazeta va jurnallar, shu jumladan, «Ulug' Turkiston», «Izoh», «Izhor ul-haq» va boshqalar yopildi, bu nashrlar bolsheviklar rejimini, uning halqqa qarshi qaratilgan xatti-harakatlarini fosh etgan²⁸. Shoshilinch ravishda yangi hokimiyatning markaziy va mahalliy apparati, dastavval uning jazo organlari – favqulodda

²⁷Иноятов Х.Ш. Октябрьская революция в Узбекистане. – М., 1958. – С. 300.

²⁸Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 73

komissiyalar, inqilobiy tribunallar tashkil etilgan. Inqilobiy tribunallar boshqacha fikrlovchilarni, erkinlik va demokratiyani bostirishda bolsheviklar rejimining muhim quroli bo'lib xizmat qilgan va mustabid tuzum tarixiga ko'pgina dahshatli sahifalar yozdi. Yangi hokimiyat farmoni bilan yopib qo'yilgan gazeta va jurnallar o'rniga bolsheviklar izmidagi hukumat organlari va mahalliy sovetlar organlari bo'lgan yangi gazeta va jurnallar hamma joyda chiqa boshlagan.

1918- yil 20 apreldagi Toshkentda sovetlarning V o'lka s'yezdida 263 delegat, shu jumladan, mahalliy millatlardan 50 delegat ishtirok etgan, bu esa delegatlarning bor-yo'g'i 20 foizidan ko'prog'ini tashkil etgan. Ko'rinib turibdiki, mahalliy millat vakillari s'yezdga mutlaq ozchilikni tashkil qilgan. Ulardan ikki nafari – Xusayn Ibroximov va Sa'dulla Tursunxo'jayev s'yezd hay'ati tarkibiga saylandi. Delegatlarning aksariyati bolsheviklar va so'l eserlar edi. Bolsheviklar 86, so'l eserlar 70 kishi edi. Binobarin, ular s'yezd ishining yo'nalishini belgilab berganlar. S'yezd kun tartibida quyidagi masalalar turardi: Halq Komissarlari Kengashining ma'ruzasi, sanoatni natsionalizatsiya qilish, ocharchilikka va ishsizlikka qarshi kurash, hozirgi sharoit, Turkiston sovet muhtoriyatining e'lon qilinishi munosabati bilan komissarliklarni, hokimiyatni qayta tashkil etish va boshqalar. S'yezdning asosiy vazifasi Turkiston sovet muhtoriyatini e'lon qilish edi.

Bu muhtoriyatning qanday bo'lishi masalasi Markazning yuqorida tilga olib o'tilgan direktivalarida oldindan hal qilingan. Markazning bu yo'li sovet hukumatining boshlig'i V. I. Lenin va millatlar ishlari xalq komissari I. V. Stalinning s'yezdga yo'llagan telegrammasida yana bir bor o'z ifodasini topgan. Telegrammani delegatlarga A. S. Klevleyev o'qib bergan. Telegrammada to'g'ridan-to'g'ri «Xalq Komissarlari Kengashi o'lkangiz muhtoriyatini sovet asoslarida qo'llab-quvvatlaydi» deb ko'rsatib o'tilgan.²⁹ Shunday qilib, Moskvadan kelgan hujjatda aslida o'lka muhtoriyatining kanday bo'lishi haqida aniq ko'rsatma mavjud bo'lib, s'yezd delegatlariga RSFSR hukumati Turkistonning har qanday muhtoriyatini ham qo'llab-quvvatlamasligini, faqat Markazga ma'qul keladigan sovet muhtoriyatini qabul qilishini ochiqchasiga bildirib qo'ygan. Delegatlar uchun Moskvaning bunday ko'rsatmasidan keyin Turkistonning sovet muhtoriyatini e'lon qilishdan boshqa iloji qolmagan.

1918-yil 30-aprelda s'yezd «Turkiston Sovet Federativ Respublikasi to'g'risida Nizom»ni qabul qilgan. Bu nizomga ko'ra Turkiston o'lkasining hududi «Rossiya Sovet Federatsiyasining Turkiston Sovet Respublikasi» deb e'lon qilinadi.³⁰ Uning tarkibiga Turkistonning barcha hududi o'zining geografik chegarasi bilan

²⁹ Абдуллаев Р. Туркестанские прогрессисты и национальное движение // «Звезда Востока». 1992, №1. – С. 114.

³⁰ Воскобойников Э., Зевелев А. Турккомиссия ВЦИК и Совнаркома РСФСР и Туркбюро ЦК РКП (б) в борьбе за укрепление советской власти в Туркестане. – Т.: «Государственной издательство Уз ССР», 1951.– С. 43.

kiritildi, Xiva bilan Buxoro esa bundan mustasno edi. Turkiston respublikasi muhtoriyat tarzida boshqarilib, o'zining barcha faoliyatini RSFSR hukumati bilan muvofiqlashtirar va uni e'tirof etilar edi. Rossiya bilan o'zaro munosabatlarni belgilash uchun s'yezd 5 kishidan iborat komissiya saylagan. S'yezd birinchi marta oliy qonun chiqaruvchi organ – Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya qo'mitasini (TurkMIQ) 36 kishidan iborat qilib saylagan. MIQ a'zolaridan 18 kishi bolsheviklardan, 18 kishi eserlardan edi. A'zolar orasida mazkur partiyalarga mansub bo'lgan mahalliy millat vakillaridan – X. Ibrohimov, D. Mirzaboyev, A. Sh. Sharafutdinov, O. Yusupov, Q. Otaboyev va boshqalar bor edi. Biroq ular ozchilikni tashkil etgan. MIQ raisi qilib P. A. Kobozev, ikkinchi rais qilib bolshevik A. F. Solkin saylandi. Tub aholi vakillari bo'lmagan kishilar MIQ rahbarlari qilib saylangan.

S'yezdga F. I. Kolesov boshchiligida 14 kishidan iborat halq komissarlari kengashi ham (7 kishi bolsheviklardan va 7 kishi so'l eserlardan) saylandi. Turkiston hukumati tarkibiga birinchi marta mahalliy millat vakillari O. Tursunxujayev, H. Ibroximov va Ashurxo'jayev ham saylanganlar. s'yezdga saylangan 14 xalq komissaridan tashqari yana 2 xalq komissari – temir yo'llar hamda pochta va telegraf komissarlari saylandi, s'yezd ularni «mazkur s'yezd tayinlagan idoralarning boshliqlari qilib sayladi»³¹. Shunday qilib, Turkiston Respublikasi hukumatining a'zolari qilib hammasi bo'lib 16 kishi saylandi, ulardan faqat uch kishi mahalliy aholi vakillari edi, holbuki, mahalliy aholi o'lka aholisining 95 foizini tashkil etgan.

Shu tariqa, Moskvaning ko'rsatmasi bilan Turkistonni sovet muhtor respublikami deb e'lon qilgan sovetlarning 5 o'lka s'yezdiga qadar bo'lganidek ko'p millionli mahalliy aholi vakillaridan o'lkani boshqarishda ishtirok etishi arziyas darajada qolavergan. Avvalgidek Turkistonni mahalliy aholi vakillari bo'lmagan, bolsheviklar va so'l eserlar partiyalariga mansub ishchilar, soldatlar, ziyolilardan chiqqan tor doira vakillari boshqarishni davom ettirdi, ular o'zlari hohlagan tarzda, Markaz manfaatlarini hisobga olgan holda o'lka xalqlari taqdirini hal qila boshlaganlar. Turkiston Avtonom Respublikasi hokimiyat tuzilmalariga oktabr to'ntarishi natijasida o'rnashib olgan bolsheviklar va umuman yevropaliklarning mahalliy aholiga nisbatan zo'ravonligi haqida Turkiston Avtonom Respublikasi MIQ raisi Abdulla Rahimboyev sovetlarning 9 o'lka s'yezdida (1920-yil sentabr) qilgan ma'ruzasida ta'kidlaganidek «...ko'pgina hollarda o'sha rus kelgindisi sotsialistik inqilob shiorlarini o'z foydasiga qaratib, tinch mahalliy aholini talashda davom etdi»³².

Xulosa qilib aytganda, Turkistonni Rossiya Federatsiyasining avtonom sovet respublikasi deb e'lon qilinganligi va Turkiston Avtonom Respublikasining dastlabki

³¹ Хайдаров М. Туркистонда бoшқарув аппарати шакллантиришда Марказлаштириш тамойиллари (1917– 1924 йй.) // ТошДУ хабарлари, 1999, №1, – Б. 62.

³² Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Т.: Шарқ, 2000. – С. 161– 162.

yillardagi faoliyati taxliliga yakun yasab, shunday xulosa chiqarish mumkinki, oktabr to'ntarishidan keyingi barcha o'zgarishlar Turkiston xalqlarining xoxish-irodasi bilan amalga oshirilmadi, balki Moskvaning bevosita ko'rsatmasi bilan, sovetlar V s'yezdida ko'pchilikni tashkil etgan bir necha shovinist bolsheviklar va so'l eserlar tomonidan amalga oshirilgan. O'lka halqlari esa Turkiston sovet avtonomiyasini tuzishda mutlaqo ishtirok qilmaganlar, ularning xoxish-istaklari so'ralmadi. Binobarin, TASSR tashkil etilishidek «muhim tarixiy» tadbirning amalga oshirilishidan faqat «proletariat» orasidan chiqqan, «hukmron partiyalar»ga mansub mahalliy bo'lmagan aholi vakillari manfaat ko'rganlar. Ular respublikani boshqarishga kelar ekanlar, Markaz siyosatini qattiq turib amalga oshirganlar, Turkiston halqlariga emas, balki Markazga astoydil xizmat qilganlar. Bularning hammasi tabiiy ravishda mahalliy aholini, ayniqsa, milliy vatanparvarlar noroziligining kuchayishiga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарк, 2000.
2. Абдуллаев Р. Туркестанские прогрессисты и национальное движение // «Звезда Востока». 1992, №1.
3. Иноятлов Х.Ш. Октябрьская революция в Узбекистане. – М., 1958.
4. Воскобойников Э., Зевелев А Турккомиссия ВЦИК и Совнаркома РСФСР и Туркбюро ЦК РКП (б) в борьбе за укрепление советской власти в Туркестане. – Т.: «Государственной издательство Уз ССР», 1951
5. Ҳайдаров М. Туркистонда бошқарув аппаратини шакллантиришда Марказлаштириш тамойиллари (1917- 1924 йй.) // ТошДУ хабарлари, 1999, №1